

Vedran Ivanković

Arhitektonski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

Faculty of Architecture
University of Zagreb

Fra Andrije Kačića Miošića 26
Zagreb, Hrvatska

vedran.ivankovic@arhitekt.hr
orcid.org/0000-0003-3834-8697

Preliminary communication
Prethodno priopćenje

UDK / UDC:
725:663.9["(497.5 Zagreb)"]18/19"

DOI:
10.17685/Peristil.65.16

Primljeno / Received:
12. 7. 2022.

Prihvaćeno / Accepted:
21. 11. 2022.

Tvornica Franck u Zagrebu: položaj, geneza i polazišta za obnovu i revitalizaciju

The Franck Factory in Zagreb:
Location, Origin, and Strategies for its Renovation

APSTRAKT

Tvornica Franck d.d. najstarije je industrijsko postrojenje u Zagrebu koje od osnutka kontinuirano djeluje na istoj lokaciji. Autor u članku iznosi nove spoznaje o povijesti izgradnje proizvodnih i drugih Franckovih građevina od 1892. do 1970-ih, kada tvornica tek u manjem opsegu uspijeva realizirati ambiciozan urbanistički plan duž Ulice Lole Ribara (danas Prilaza baruna Filipovića). Na kraju skicira polazišta za obnovu i revitalizaciju.

KLJUČNE RIJEČI

Franck, Kuno Waidmann, Lav Kalda, industrijska arhitektura

ABSTRACT

Franck is the oldest industrial facility in Zagreb that has been continually running at the same address since its establishment. From 1892 to the 1970s, when the factory was only able to partially realize an ambitious urban design along Lola Ribar Avenue (today's Baron Filipović Avenue), the author offers new insights into the history of the development of production plants and other related structures. He concludes by outlining the foundations for its renovation.

KEYWORDS

Franck, Kuno Waidmann, Lav Kalda, industrial architecture

Uvodna napomena

Tvornica Franck uživa zaštitu kao „integralni dio zaštićene povijesne urbane cjeline grada Zagreba”, a valorizirana je kao „industrijska baština s obilježjima povijesne graditeljske strukture”¹ – dakle, kao kulturno dobro. To je jedina očuvana tvornica nekadašnjeg Franckova imperija.² Cilj je ovog teksta rekapitulirati povijest zagrebačke tvornice, uputiti na vrijednosti i doprinose njezinih projekatana – u prvom redu Kune Waidmanna, urbanističke prijedloge i spekulacije povezane s njome, koristeći najprije postojeću literaturu, te potom arhivsku građu. Najveći dio spoznaja koje obuhvaćaju povijest tvornice iz različitih aspekata od osnutka 1892. do Drugog svjetskog rata iznio je niz autora.³ No arhivska je građa i dalje u najvećoj mjeri ostala nepoznata.⁴ Novija građa koja se odnosi na početak 1970-ih nije bila dostupna istraživačima.⁵

Položaj na periferiji grada 19. stoljeća

Tvornica Franck d.d. pripada najstarijim industrijskim postrojenjima u Zagrebu i rijetkima koja na istoj lokaciji kontinuirano djeluju od postanka do danas. Osnovani su je potomci njemačkog izumitelja, tvorničara i vlasnika golemog koncerna kavovine Johanna Heinricha Francka (Vaihingen/Enz, 2. veljače 1792. – Vaihingen/Enz, 11. rujna 1867.). Od 1822. eksperimentirao je kako od cikorije proizvesti nadomjestak kave i 1828. osnovao svoju prvu tvornicu u rodnom Vaihingenu na rijeci Enz u Njemačkoj. Zbog rastuće potražnje kratko prije svoje smrti preselio je pogon u novu, znatno veću tvornicu (64 zgrada) u Ludwigsburgu. Još za njegova života u posao su se uključili njegovi sinovi i već 1868. i 1869. proširili tu tvornicu. Godine 1879. osnovali su u Linzu podružnicu njemačkog koncerna, koja će se s vremenom osamostaliti i pod nazivom „Heinrich Franck und Söhne” razviti u najveću tvornicu za preradu cikorije i proizvodnju kavovine u Habsburškoj monarhiji.⁶ Filijalu u Zagrebu osnovali su 1892. Wilhelm, Hermann, Gustav, Karl i Robert, koji se navode i u dokumentaciji. Predstavnik tvornice iz Linza otkupio je imanje obitelji Hatz uz Vodovodnu ulicu. Tvornica je puštena u rad već sljedeće, 1893. godine.⁷

Prvi put je područje gdje će se graditi ta tvornica (od današnje Ulice Republike Austrije s istoka do nekadašnje gradske međe duž potoka Črnomerca sa zapada, od Ilice sa sjevera do željezničke pruge s juga) bilo uključeno u regulatornu osnovu Zagreba

1887. godine. Osnova mu namjenjuje karakter ekstenzije Donjega grada, novog gradskog središta, planiranog u prvoj regulatornoj osnovi 1865. godine.⁸ No, prije izrade druge osnove (1887.), na tom najvećim dijelom ruralnom području, početkom 1870-ih neplanski su se podizale tvornice i manja radionička postrojenja zbog blizine Južnog, danas Zapadnog kolodvora (otvoren 1862.) i poslije zbog Gradskog vodovoda (otvoren 1878.). Prva je bila Tvornica parketa i kućno stolarstvo, u pogonu od 1873. (od 1878. u vlasništvu Guide Pongratza, poslije Tvornica parketa i paropila d.d.); 1875. osnovana je stolarska radionica Andrašević (vjerojatno preteča Pilana Zagreb); 1878. poduzeće za proizvodnju tehničkog drva tvrtke „Charles Heaven” iz Londona.⁹ Poslije odluke o lokaciji Pješačke vojarne (1887.) sjeverno od Južnog kolodvora i u Kolodvorskoj ulici (danas Republike Austrije), na zapadnom dijelu grada planski se počinju graditi veliki kompleksi vojarni¹⁰, a slijedi izgradnja dvaju velikih industrijskih sklopova, Tvornica cikorije Hinka Francka (današnja adresa Vodovodna 20) i u njezinoj blizini Zagrebačka dionička pivovara i tvornica slada (Ilica 224), oba otvorena 1893. godine.¹¹ Industrije koriste pogodnosti koje pružaju željeznica, izgradnja cesta i uređenje ulica za pristup vojarnama. Taj dio grada dobiva karakter industrijsko-vojne zone (sl. 1).

Izgradnja kompleksa 1893. – 1910.

Arhitektura, kompozicija i stil

Zagrebački odvjetnik dr. Svetoslav Šimonović, predstavnik sinova Johana Heinricha Francka, koji je nabavio gradilište za tvornicu, naručio je za nju projekt od njemačkog arhitekta Kune Waidmanna (Tigerfeld/Würtemberg, 8. ožujka 1845. – Graz, 4. listopada 1921.), koji se doselio u Zagreb 1877. godine, kada mu je povjeren projekt umobolnice u Stenjevcu kraj Zagreba.¹² Svoj zagrebački atelier oglašavao je, kako navodi Đurđica Cvitanović, i u austrijskim novinama. Najstariji arhivski dokument od 27. lipnja 1892. sadrži građevnu dozvolu za „gradnju tvornice za izradjivanje Francove kave u Vodovodnoj cesti broj 12”, a glasi na odvjetnika Šimonovića.¹³ U Zagrebu je imao biti smješten samo proizvodni pogon s upravom, dok centrala ostaje u Linzu, kamo bi se slala roba, a odande plasirala na druga tržišta. Tvornica je svečano otvorena 21. lipnja 1893. godine, a njezini su proizvodi već u prvoj godini proizvodnje uspjeli pokriti tržište cijele Hrvatske i većine balkanskih zemalja, kako piše Đ. Cvitanović.¹⁴

Za prvi sklop tvorničkih zgrada uporabna dozvola izdana je 7. lipnja 1893. Položajni nacrt Kune Waidmanna (*Situationsplan*) iz 1892. najstariji je pronađeni dokument. Po njemu se predviđa proširenje koridora današnjeg Prilaza baruna Filipovića na dionici od Vodovodne ceste prema zapadu, te produljenje ulice „verlängerter Prilaz” i dvije nove ulice 3 i 4: („projectierte Strasse 3.” i „projectierte Strasse 4.”). Obje su paralelne sa željezničkom prugom.¹⁵ Prema Waidmannovom položajnom nacrtu sklop Tvornice parketa bio bi djelomično ili u cijelosti srušen zbog trasiranja ulice „4.”. (sl. 2).

Osim glavne tvorničke zgrade s visokim dimnjakom (sl. 3), u prvoj su etapi izgradnje 1892. izgrađeni zgrada za punjenje i pakiranje, skladište sirovina, zgrada za otpremu, zgrada za punjenje, stambena zgrada za radnike uz koju je sa sjeverne strane projektiran i izveden glavni ulaz te portirnica (sl. 4), i dvije pomoćne zgrade: drvarnica, daščara i stolarija. Građevine su se nizale od sjevera prema jugu sljedećim redom: glavna tvornička

zgrada s visokim dimnjakom, zgrada za punjenje i pakiranje te skladište. Te tri zgrade bile su povezane mostom na razini prvoga kata. Četvrta u nizu i najjužnija bila je zgrada za otpremu, sagrađena kasnije duž pruge. Položaj tih četiriju tvorničkih zgrada paralelno s prugom iz prve etape upućuje na to da je planirano probijanje ceste „3”. Ostali objekti izgrađeni su 1893. u drugoj etapi, neposredno poslije početka proizvodnje: mala portirnica u Vodovodnoj ulici, sušionica i suša za cikoriiju u istočnom dijelu tvorničkog sklopa, a u sjeveroistočnom dijelu, sjeverno do ulaza (današnja adresa Vodovodna 20) činovnička, kasnije nazvana kuća upravitelja, s malim parkom (sl. 5). „Tvornica je bila završena i opremljena za dvije godine. Najstariji dijelovi tvornice ostali su kao i cjelovita kompozicija gotovo netaknuti.”, utvrđuje Đ. Cvitanović¹⁶. Waidmann idućih godina nastavlja dopunjavati kompleks: 1894. godine dograđuje krila činovničke kuće, te gradi već spomenutu najjužniju zgradu četverodijelnog sklopa: zgrada za otpremu uz željezničku prugu. Dogradnjom krila zgrade za

1

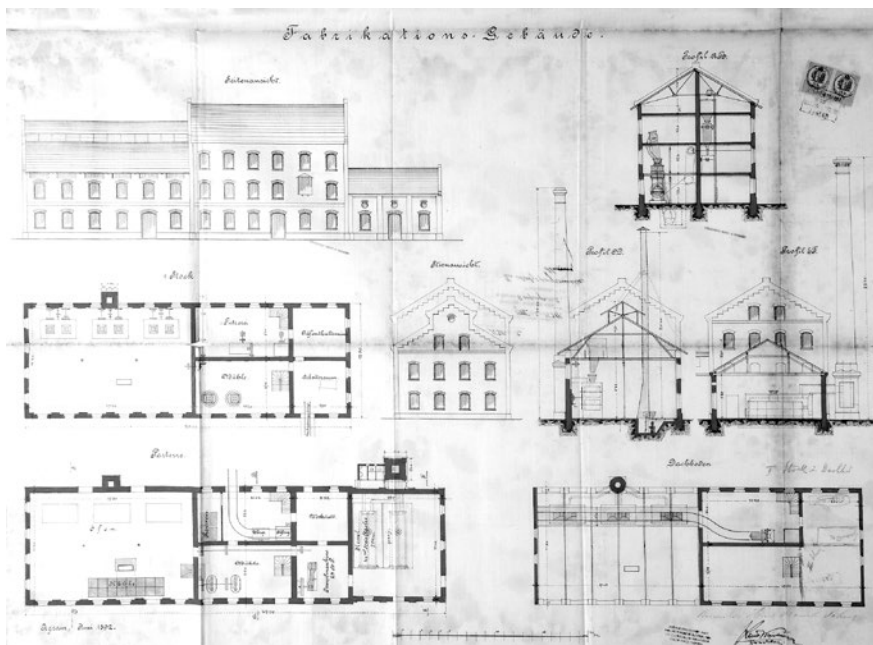
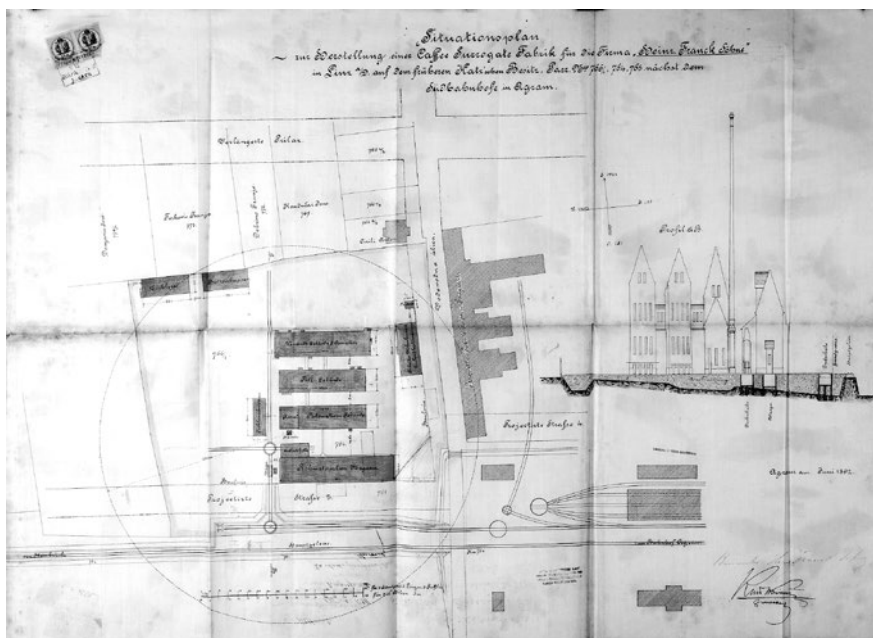
Plan grada iz 1900. s označenim postojećim industrijskim i vojnim sklopovima te planiranom Topničkom vojarnom na zapadnoj međi grada uz potok Črnomerec

City plan from 1900 with marked existing industrial and military complexes and the planned artillery barracks on the western border of the city along the Črnomerec stream

otpremu u Vodovodnoj ulici nastala je uglovnica pod kutom od 45 stupnjeva¹⁷ (sl. 6). Rješenjem dogradnje zgrade za otpremu kao uglovnice, kompozicija tvorničkog sklopa, za koju je u to doba karakterističan „štapičasti” koncept, dobiva izgled donjogradskog bloka. Namjera je bila očita: spojiti novu planiranu ulicu „3.” i Vodovodnu u gradski blok. To je riješeno pod kutom od 45 stupnjeva na identičan način kako se u regulatornoj osnovi iz 1887. planiraju blokovi u zapadnom dijelu grada. Godine 1896. gradi se suša za koks: jednostavna drvena konstrukcija u nastavku visoke četverokatne zgrade, koja je naknadno izgrađena u građevnom pravcu skladišta cikorije iz prve faze gradnje iz 1893., paralelno s planiranom ulicom „3.” Godine 1898. gradi se dimnjak uz glavnu tvorničku zgradu: druga vertikala sklopa (sl. 7).

Godine 1899. dograđuju se dvije postojeće suše u sjeverozapadnom dijelu tvorničkog obuhvata manjim objektom otvorene suše: prizemne otvorene drvene građevine. Slijedi dogradnja glavne tvorničke zgrade što svjedoči o potrebi za povećanjem kapaciteta proizvodnje. No, tu osnovu više ne potpisuje Waidmann, nego „Građevno poduzetništvo arhitekt, inženir i graditelj: Pilar, Mally i Bauda”. Od te trojice, Martin Pilar (Brod na Savi/Slavonski Brod, 16. studenoga 1861. – Zagreb, 22. travnja 1942.) prije je radio u atelieru Kune Waidmanna. Projekte za dogradnje otada, pa sve do 1910., potpisuje ista tvrtka, odnosno arhitekt Pilar. Godine 1900. dograđuju se tri zgrade: za skladištenje osušenog korijena, za punjenje i otpremu, a proširuje se i veranda činovničke kuće, u kojoj je tada stanovao ravnatelj tvornice.

Početkom 20. stoljeća Pilar nastavlja projektirati dogradnje tvorničkog sklopa: 1903. dograđuju se glavna tvornička zgrada i kotlovnica: obnovljena glavna zgrada postoji i danas. Iz 1904. potječu projekti za nadogradnju prizemnice na „čošku Vodovodne ulice”, produljenje dimnjaka i nove jednokatnice na mjestu stare kuće u Vodovodnoj ulici broj 8 (danas Vodovodna 16); zgrada radničkih stanova preinačila bi se u spremište, iz kojeg u zgradu za punjenje vodi most na razini prvog kata. Prenamjena radničkih stanova u skladište svjedoči da radnici otada više nisu stanovali u krugu tvornice. Sve navedene dogradnje izvide se 1906. Već sljedeće, 1907. godine slijede nove dogradnje: za praonicu rublja i kupaonicu za radnike, te za privremeno skladište na otvorenom: jednostavni natkriven prizemni drveni objekt s dvostrešnim krovom.

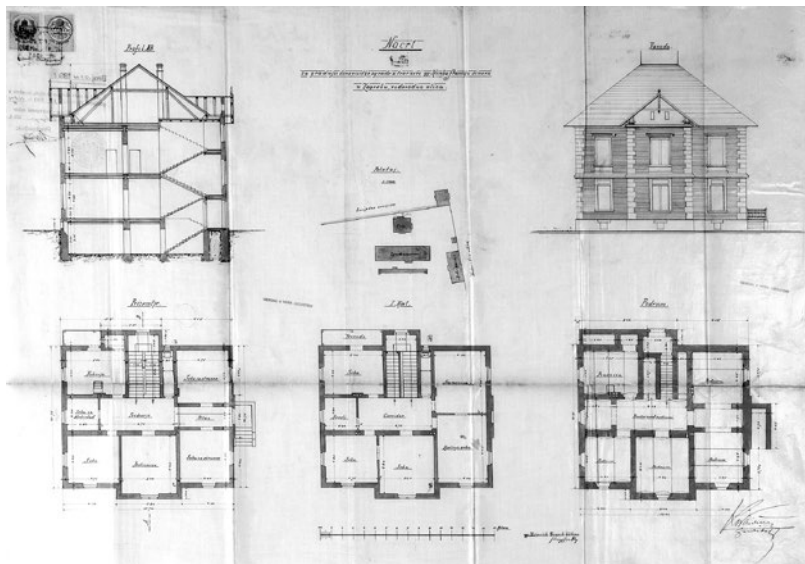
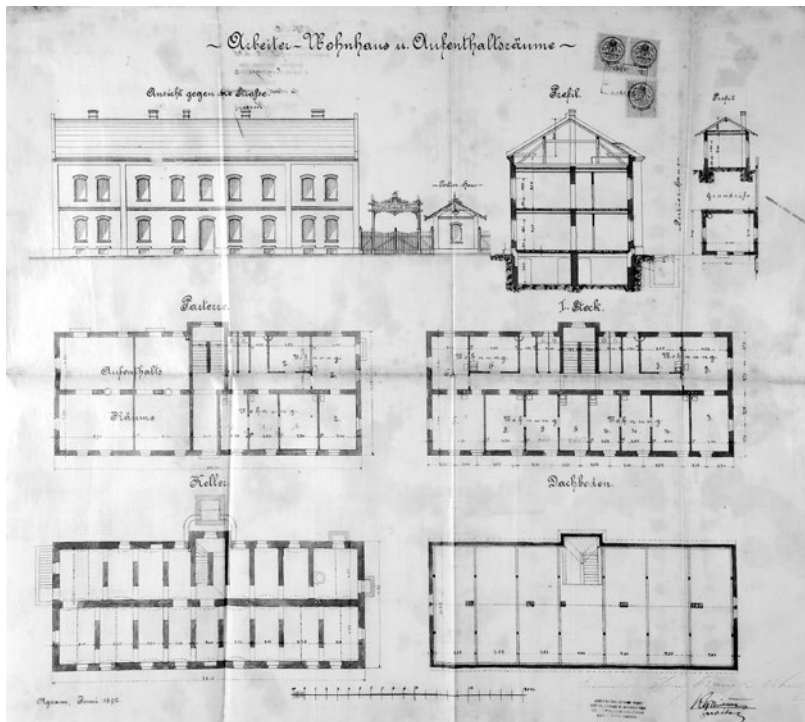

2
Kuno Waidmann,
položajni nacrt
tvornice cikorije
Hincka Francka i
sinova, 1892.

Kuno Waidmann,
location plan of
the chicory factory
of Hincko Franck
and Sons, 1892.

3
Kuno Waidmann,
projekt za
glavnu zgradu
proizvodnog
pogona, 1892.

Kuno Waidmann,
project for the
main building of
the production
plant, 1892.

4
Kuno Waidmann,
projekt za
stambenu zgradu
za radnike uz
glavni ulaz s
portirnicom,
1892.

Kuno Waidmann,
a project for a
residential building
for workers next to
the main entrance
with a gatehouse,
1892.

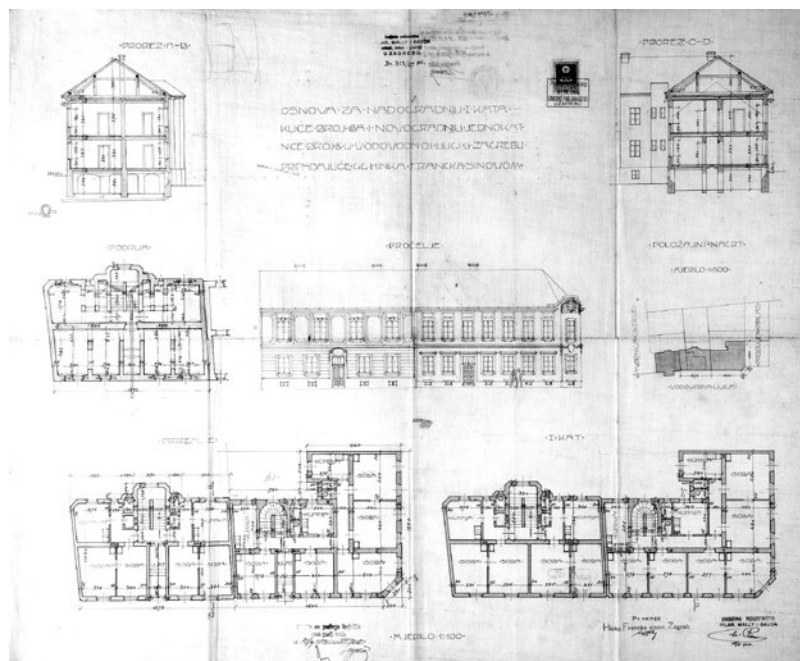
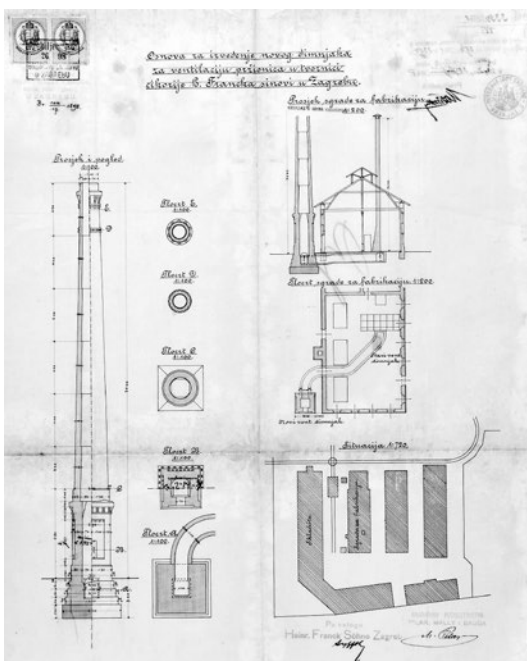
5
Kuno Waidmann,
projekt za
činovničku,
kasnije
upraviteljevu
kuću, 1893.

Kuno Waidmann,
project for the
clerk's house, later
the manager's
house, 1893.

„Osnova za nadogradnju prvog kata kuće broj 6a i novogradnju jednokatnice (...) pripadajuće Hinka Francka sinovima” iz 1907., koja se odnosi se na dogradnju postojeće katnice (na današnjoj adresi Vodovodna 16) u nizu prema sjeveru izgradnjom jedne nove ugrađene katnice (na današnjoj adresi Vodovodna 14) i izgradnjom druge poluugrađene katnice (na današnjoj adresi Vodovodna 12), početak je realizacije stambene i/ili najamne izgradnje na posjedu obitelji Franck uza sam tvornički sklop (sl. 8). Poluugrađena katnica izvedena je kao uglovnica na raskršću Vodovodne i planiranog produljenja Prilaza baruna Filipovića, s manjim krilom prema zapadu na planiranom produljenju te ulice, te većim prema jugu, u Vodovodnoj, dok se ugrađena katnica „naslonila” na već postojeću kuću koja je zabilježena na situacionom planu za dogradnju tvornice iz 1895. građevnog poduzeća Pilar, Mally i Bauda.¹⁸ Izgradnjom tih stambenih/najamnih zgrada u Vodovodnoj ulici završava povijest tvornice Franck do Prvog svjetskog rata. Do danas su od zgrada iz razdoblja između 1892. i 1910. sačuvane: glavna tvornička zgrada, koja je nekad imala dva visoka dimnjaka, dograđeno krilo u Vodovodnoj nekadašnje zgrade za otpremu, te nekadašnja činovnička, kasnije upraviteljeva kuća, smještena u maleni park koji je odvaja od tvornice i Vodovodne ulice. Sačuvane su i stambene zgrade u Vodovodnoj, koje je projektiralo građevno poduzeće Pilar, Mally & Bauda.

Poput Franckovih tvornica u Ludwigsburgu, Linzu, a i drugdje, i zagrebačka, uz proizvodne i utilitarne zgrade, sadrži i zgradu za radnike te zgradu činovnika tvornice (u kojoj od 1900. stanuje upravitelj). Zgrada za radnike, smještena uz dogradnju krila u Vodovodnoj one uz prugu, za otpremu, sadrži i prostore za boravak i higijenu radnika (kupaonice, praonice za rublje, itd.). Prema svojim radnicima i činovnicima Franckovi su imali paternalistički odnos, pokazujući to brigom za njihovu dobrobit i raspoloženje u radu i boravku u tvornicama: u Linzu su u sklopu tvornice postojali čak i dječji vrtići i neka vrsta pučke škole, a cijela se četvrt prema, u mnogočemu uzornoj, tvornici nazivala *Franckviertel*.¹⁹ Kako je navedeno, u zagrebačkoj se tvornici od 1907. do 1910. grade nove stambene i/ili najamne zgrade, ali one tada nisu narušile njezin integritet i identitet.

Što se tiče kompozicije, Waidmann je težio funkcionalno povezati proizvodne objekte u duhu načela industrijske arhitekture svojeg doba. Njegov raspored bio je određen potrebama ukupnog

6
Raskršće
Vodovodne ulice
i željezničke
pruge na snimci
iz zraka potkraj
1950–ih. Gore
lijevo južni
dio tvornice
Franck. Zgrada
za otpremu
smještena uz
prugu nakon
dogradnje krila
u Vodovodnoj sa
spojnim dijelom
pod 45 stupnjeva
zatvara tvornički
obuhvat s dvije
strane.

The intersection of
Vodovodna Street
and the railway
line on an aerial
view in the late
1950s. The upper
left: the southern
part of the Franck
factory. The
shipping building
located next to the
railway after the
extension of the
wing in Vodovodna
with a connecting
part at 45 degrees
closes the factory
complex on two
sides.

7
Martin Pilar,
projekt za
novi dimnjak
za ventilaciju
pržionica
cikoriije, 1898.

Martin Pilar,
project for a new
chimney for the
ventilation of
chicory roasters,
1898.

8
Martin Pilar,
projekt za
dogradnju
prvog kata
postojeće i novu
jednokatnicu u
Vodovodnoj ulici,
1907.

Martin Pilar,
project for the
extension of the
first floor of the
existing and new
one-story house
in Vodovodna
Street, 1907.

produktivnog procesa. Taj je imperativ proizveo određene tipove, koji su se umnožavali razvojem različitih grana industrije, tako da su se sve više kompozicijski i oblikovno počeli razlikovati. No, svi su se zasnivali na općim principima ekonomičnosti, racionalnosti i praktičnosti. Dosad nije utvrđeno koji su uzori poslužili Waidmannu. Moguće je da su mu bile poznate ranije Franckove tvornice, ali podudarnosti između njih i zagrebačke tvornice gotovo i nema. Industrijsku namjenu Waidmann je izrazio paviljonskim prostornim rasporedom proizvodnih i skladišnih zgrada, a važnost najvažnijih zgrada pogona naglasio monumentalnošću. Pojedininim je objektima nastajao pridati individualnost, tako da oblikovanjem svjedoče o svojoj funkciji i svrsi. Osim u slučaju

činovničke kuće neorenesansnih stilskih obilježja, odijeljene od tvorničkog ambijenta malenim parkom, Waidmann je u većini utilitarnih objekata suzdržan što se tiče dekoracije, iako je se ne odriče potpuno. Historicistička dekoracija zgrada djeluje „umireno” i gotovo spartanski strogo. Dinamiku im pridaje jedino fasadna opeka u ujednačenu ritmu „zidanja” i neujednačenost tonaliteta neglazirane opeke, koja pod utjecajem vremena i atmosferilija mijenja boju. U to se doba u opeci gradi većina tvornica u svijetu i u nas.²⁰ Iako se opeka kao građa rabila od starog vijeka, potom u ranom srednjem vijeku, u doba gotike u sjevernoj Europi gotovo je zamijenila kamen, a posebno je bila omiljena u neogotici (Backsteingotik).²¹ U 19. stoljeću rabi se u mnogim arhitektonskim žanrovima. Pročelja Waidmannovih objekata oblikovana su plošno ili plitkoreljefno, a ona tek donekle dekorativna odaju doba: prijelaz stoljeća. Stilski arhitekt Pilar ostaje na Waidmannovu tragu, a tvornički sklop sa zgradama podignutima od 1895. do 1910. djeluje kao cjelina ujednačena s ranijim Waidmannovim zgradama.

Tvornica Franck u 20. stoljeću

Kraj 19. stoljeća i početak novog donio je novi zamah industrijalizacije. U Ilici 224 počinje se 1893. graditi Zagrebačka pivovara, najveća industrija alkoholnih pića u to doba; proizvodnja počinje već 1893., kao i u Tvornici cikorije Hincka Francka i

sinovi. Još 1892. južno od samoborske željezničke pruge, na Trešnjevki je izgrađena tvornica svile, Kraljevska zemaljska bubara, prema projektu ateliera Hönigsberg & Deutsch; od 1896. u pogonu je Zagrebačka tvornica sapuna i kemijskih proizvoda u Selskoj cesti 28; 1898. otvara se Strojno-elektrotehnička tvornica E. Eisenhut i Comp. na Magazinskoj cesti 13 (od 1907. Prva hrvatska tvornica strojeva i ljevaonica željeza); nadalje, 1902. osnovana je Tvornica sapuna Farkaš i Weiss, Vodovodna bb; od 1906. radi Samoborka, industrija umjetnog kamena i cementne robe, Samoborska bb.²² To su najvažniji industrijski objekti sagrađeni do Prvog svjetskog rata u zapadnom dijelu Zagreba. No, industrija u to doba počinje osvajati i istočni dio Zagreba.

U tvornici Franck, sjeverno od kuće upravitelja 1928. izgrađena je nova upravna zgrada („Jednokatnica za upravu i ured H. Francka Sinovi u Zagrebu”) prema projektu Lava Kalde iz 1923. (Bilovec, 10. rujna 1880. – Zagreb, 10. listopada 1956.).²³ Orijentirana je glavnim pročeljem na planirano produljenje Prilaza baruna Filipovića. (sl. 9); ulazi su bočno – istočni ulaz iz Vodovodne (i to preko obuhvata tvornice, s obzirom na to da su već prije Prvog svjetskog rata bile izgrađene stambene/najamne zgrade duž Vodovodne), te zapadni ulaz iz planiranog perivoja s vezom prema planiranom produljenju Prilaza baruna Filipovića. Sa zapadne strane planiralo se urediti

9

Lav Kalda, sjeverno pročelje (danas ulično prema Prilazu baruna Filipovića) nove Franckove upravne zgrade, 1923.

Lav Kalda, north façade of Franck's new administration building, 1923. (today facing Baron Filipović Avenue)

10

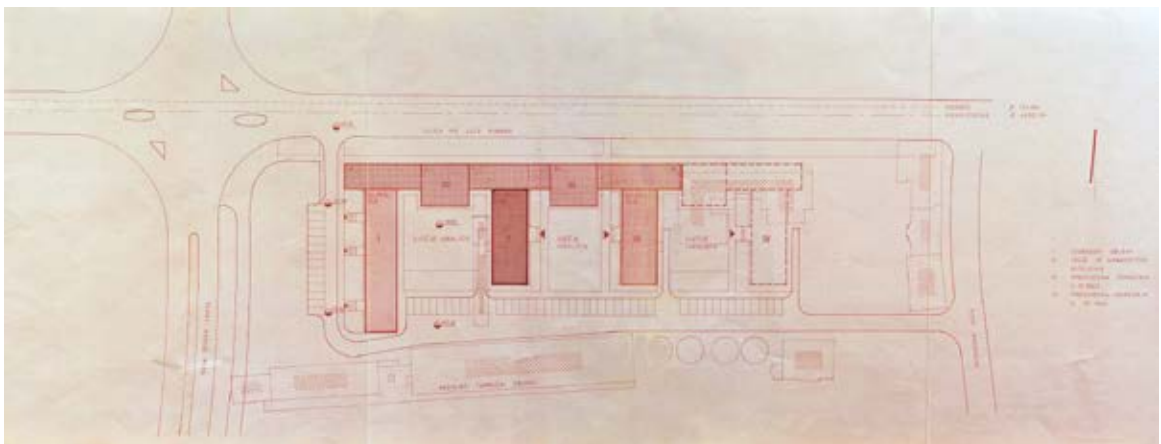
Tvornica kavinih zamjenica Hinka Francka sinovi d.d., potkraj 1920-ih.

Factory of coffee substitutes by Hinko Franck Sons at the end of the 1920s.

11

Zdenko Kolacio, Urbanističko rješenje kompleksa / zone „Franck II”, 1971.

Zdenko Kolacio, Urban design of the complex "Franck II", 1971.

representativni perivoj francuskoga tipa (sl. 10). Jedna od osi perivoja poklapala bi se sa zapadnim ulazom u prizemlju i erkerom najrepresentativnije sobe na katu, čija bi tri prozora gledala na perivoj. Uredi su smješteni u prizemlju, u najdužem krilu, duž Prilaza baruna Filipovića. U sredini je blagajna. Istočni je ulaz poslovni, pod nadzorom vratara, a iz ulaznog hola ulazi se u reprezentativni vestibul s kasetiranim stropom, iz kojeg stube vode na kat. U zapadnom krilu prizemlja s južne se strane nalaze knjigovodstvo i sobe za smještaj zaštitara ili radnika koji u zgradi duže borave (garsonjere).

Kat u istočnom krilu sadrži urede, u sredini sobu direktora i konferencijsku dvoranu, a u zapadnom krilu je reprezentativni stan za poslovne goste s tri spojene sobe i izlazom iz posljednje na lođu, velikom blagovaonicom i kuhinjom. I proizvodni se kompleks 1920-ih dograđuje prema projektima Lava Kalde: nastaju tri veća objekta u sjevernom dijelu obuhvata, koji dograđeni ili pregrađeni postoje i danas.²⁴

Posljednja, važna faza geneze tvornice Franck nakon Drugog svjetskog rata povezana je s odrješitim nastojanjima urbanističke transformacije Prilaza

baruna Filipovića (tada Ulice Ive Lole Ribara).²⁵ Nažalost, Franck nije uspio realizirati ambiciozan urbanistički plan.

Zdenko Kolacio (Sušak, 24. rujna 1912. – Zagreb, 18. svibnja 1987.) izradio je 1970./1971. urbanističku osnovu za izgradnju četiri osmerokatne stambene zgrade za radnike tvornice Franck. Ta je osnova, tzv. zona „Franck II”, sadržavala urbanističke propozicije za gradnju višedijelnog stambeno-poslovnog kompleksa duž Ulice Lole Ribara. Kompleks bi se gradio u četiri, odnosno u tri faze, budući da je zgrada iz „faze I” iz 1971. godine bila već izgrađena (današnja adresa Prilaz baruna Filipovića br. 3, 5 i 7). To je najzapadnija i najduža osmerokatna stambena zgrada planiranog kompleksa. Druga zgrada iz „faze II” izgrađena je u drugoj polovini 1970-ih istočno od prve (današnja adresa Prilaz baruna Filipovića 1), između Ulice Lole Ribara i dvodijelne dogradnje tvornice iz 1920-ih Lava Kalde. Skraćena je u odnosu prema prvoj da se ne bi morala rušiti dogradnja koja je u funkciji. Treća i četvrta zgrada iz „faze III” i „faze IV” nisu izgrađene. Naime, nakon izgradnje prve dvije zgrade trebala se graditi jednokatna poslovna zgrada s pet dilatacija (kao dio „faze III” i „faze IV”), dugačka više od stotinu metara (sl. 11). Ta poslovna zgrada pratila bi oblik i poziciju, odnosno, regulacijsku liniju Doma narodnog zdravlja Zoje Dumengjić (Odesa, 31. prosinca 1904. – Zagreb, 14. svibnja 2000.), izgrađenog 1957. godine. S Domom bi na nezavršenom dijelu Ulice Lole Ribara, između Vodovodne ulice i Selske ceste, tvorila urbanistički skladnu kompoziciju – kasnomodernistički gradski ambijent. Ulično pročelje dugačkog polegnutog kvadra, za razliku od stambenih solitera koje povezuje, omogućio bi izravan kontakt pješaka i planiranog Franckovog kompleksa.

Urbanistički uvjeti za interpolaciju stambeno-poslovnog kompleksa „Franck II” datirani su ožujkom 1971., što znači, oko mjesec dana nakon usvajanja prvog zagrebačkog Generalnog urbanističkog plana. U njima Kolacio navodi jedan od ciljeva plana tzv. zone „Franck II”: „Dovršava se i stambena pristupna cesta sa priključkom na Vodovodnu ulicu s južne strane kompleksa visokih objekata, jer kolni ulaz s Ulice Ive Lole Ribara zbog blizine nove Selske ceste neće biti moguć.” Razlog za priključenje dvaju sagrađenih i dvaju planiranih višestambenih solitera na novu prometnicu iz Vodovodne ulice je, dakle, izgradnja „Nove Selske ceste” sa zapadne strane planiranog kompleksa. Međutim,

taj kompleks nije u cijelosti izgrađen, a nije tražirana ni „Nova Selska cesta”, pa će privremeni pristup do dvije izgrađene stambene zgrade ostati iz Ulice Lole Ribara. Prvi put detaljnije prikazan u rješenju zone „Franck II”, plan „Nove Selske ceste” bio je određen GUP-om 1971.²⁶ „Nova Selska cesta” kao produžetak Vukovićeve ulice polazila bi od raskršća s Ulicom Lole Ribara, smještenim između Doma narodnog zdravlja Zoje Dumengjić i stambene osmerokatnice iz „faze I” urbanističkog rješenja kompleksa „Franck II”, prolazila kroz zapadni dio Franckovog tvorničkog obuhvata do planiranog produljenja Gradišćanske ulice (gdje bi bilo raskršće), a potom bi se, nakon što prođe prugu (koja je po GUP-u 1971. predviđena na stupovima), produžila južno na Trešnjevku.

Drukčiji koncept iznio je nešto ranije Zvonimir Marohnić (Varaždin, 23. rujna 1915. – Zagreb, 2. siječnja 2003.) u urbanističkom rješenju predjela uz Ulicu Lole Ribara iz 1965., prema kojem je trebalo graditi visok stambeni soliter na sjeveroistočnom uglu raskršća Selske ceste i Ulice Lole Ribara. Prema tom rješenju nije predviđena „Nova Selska cesta” kao produženje Vukovićeve ulice između Vodovodne ulice i Selske ceste (kako ju je Kolacio 1971. utvrdio u urbanističkom rješenju zone „Franck II”, u skladu s GUP-om iz 1971.), nego splet stambenih ulica, trgova i zelenih površina između stambenih i javnih građevina soliternog tipa.

U izgradnji stambenih solitera duž Ulice Lole Ribara tvornicu Franck zastupa poduzeće Ingradinvest. Prva je izgrađena zapadna osmerokatnica, smještena uz planirani proboj Vukovićeve ulice, odnosno uz „Novu Selsku cestu”, u kojoj bi imala ulogu vizualno-kompozicijske markacije raskršća s Ulicom Lole Ribara. Projekt izrađuje projektantsko poduzeće Projekting (osnovano 1970.). Gradnja je odobrena pod uvjetom da Franck uskladi visinu solitera s urbanističkim rješenjem zone „Franck II” Zdenka Kolacija. Sačuvan je i jedan projektni zadatak za višedilatacijski kompleks „Franck II”, koji je poslan iz Francka u Projekting. Odnosio se na prvu izgrađenu, zapadnu zgradu.²⁷

Da je u nastavku Doma narodnog zdravlja Zoje Dumengjić duž Ulice Lole Ribara izgrađen ostatak kompleksa „Franck II”, njegov bi prizemni, jednokatni, poslovni dio oblikovao neobično dugačak uzdužni akcent zapadne magistralne osi – reprezentativnog prilaza središtu grada. Realizacijom cijelog kompleksa „Franck II” dogradnja tzv. Bloka Franck bila bi završena u stilu u kojem

12

Pogled iz zraka, sa sjevera, današnje stanje tzv. Bloka Franck, 2014.

Aerial view, from the north, the current state of the so-called Block Franck, 2014.

se tada grade ostali dijelovi grada (npr. stambeni mikrorajoni Novog Zagreba). Međutim, ovdje je prostor bio specifično „stiješnjen” između llice i željezničke pruge. To je uvjetovalo drugačiji arhitektonsko-urbanistički koncept po kojem uski i dugački polegnuti kvadri poslovnih/trgovačkih i višekatnih stambenih zgrada nisu odvojeni i slobodno impostirani u zelenilu, kako je bilo tipično za kasnomodernistički urbanistički predložak, već su nanizani jedan uz drugoga i spojeni nižim objektom, tako da tvore jedan višedilatacijski sklop.

Zaključak

Tvornica Franck uživa zaštitu kao integralni dio povijesne urbane cjeline grada Zagreba. Valorizirana je kao industrijska baština s obilježjima vrijedne graditeljske strukture. Dio grada u kojem je izgrađena i gdje se uspješno razvija do danas predstavlja područje nekadašnje industrijsko-vojne zone u kojem se industrijski kompleksi krajem 19. stoljeća lociraju stihijski, koristeći pogodnosti koje pruža željeznička pruga (Južni, danas Zapadni kolodvor otvoren 1862.).

Povijesni dokumenti za najvrjedniji industrijski kompleks zapadnoga dijela Zagreba, nekadašnju tvornicu cikorija Hinka Francka i Sinova, potvrđuju vrijednost Franckova obuhvata kao

kulturnog dobra i potrebu očuvanja kao dijela zagrebačke graditeljske baštine.

U južnom dijelu povijesnog Franckova obuhvata (koji je i danas u funkciji proizvodnje) sačuvane su dvije zgrade Kune Waidmanna – glavna tvornička zgrada (1893.) i dvodjelna dogradnja zgrade za otpremu u Vodovodnoj (1894.), te jedna zgrada Lava Kalde proizvodne namjene izgrađena 1920-ih u sklopu proširenja tvornice. U sjevernom dijelu povijesnog Franckova obuhvata sačuvane su zgrade građene za stambenu i administrativnu / upravnu namjenu: kuća upravitelja tvornice Kune Waidmanna (1894.), stambene zgrade Martina Pilara (1907.; „Građevno poduzetništvo arhitekt, inženir i graditelj: Pilar, Mally i Bauda”; današnja adresa Vodovodna 12, 14 i 16) i nova upravna zgrada Lava Kalde smještena duž Prilaza baruna Filipovića (1923. – 1928.; „Jednokatnica za upravu i ured H. Francka Sinovi u Zagrebu”; današnja adresa Vodovodna 20/1). U tom su dijelu također sačuvani: park oko kuće upravitelja (koji ju odvajaju od tvornice i Vodovodne ulice), park smješten zapadno od upravne zgrade Lava Kalde i veliki parkovni potez s istočne strane koji vodi od glavnog ulaza u tvornički kompleks do glavnog ulaza u upravnu zgradu (sl. 12). Taj parkovni potez proteže se u kontinuitetu od današnjeg kolnog ulaza i porte do Prilaza baruna Filipovića.²⁸

U sjevernom dijelu povijesnog Franckova obuhvata početkom 1970-ih planira se izgradnja višedilatacijskog kompleksa „Franck II”, od kojeg su izgrađene dvije stambene zgrade za radnike tvornice (današnja adresa Prilaz baruna Filipovića 1 i 3, 5 i 7), obje prosječnih oblikovnih kvaliteta i nepoznata autora (projektantsko poduzeće „Projekting” osnovano 1970.).

Zgrade proizvodne namjene Kune Waidmanna i Lava Kalde s neizgrađenim prostorom uokolo u južnom dijelu, te kuća upravitelja Kune Waidmanna s parkom i upravna zgrada Lava Kalde s velikim parkovnim površinama u sjevernom dijelu Franckova obuhvata najvrjednije su građevine i parkovne i neizgrađene površine. Revitalizaciju južnog i sjevernog dijela Franckova obuhvata potrebno je stoga u prvom redu temeljiti na očuvanju i obnovi najvrjednijih građevina, te na očuvanju i obnovi parkovnih i neizgrađenih površina, koje bi mogle postati javni prostori, a ostatak obuhvata na eventualnoj dogradnji u sklopu obnove strukture s kraja 19. stoljeća kao najvrjednijeg povijesnog urbanističkog sloja tog dijela Zagreba.

BILJEŠKE

- Zrinka Paladino, „Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradbom konzervatorskih elaborata Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu,” *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 33/34 (2010.): 147-170.
- Za areale ugašenih Franckovih tvornica postoje planovi reurbanizacije: u Linzu je težište na stambenoj funkciji i kvaliteti stanovanja *Franckviertela* u višestambenim zgradama s četiri nadzemne etaže; u Ludwigsburgu se planira kulturni centar kao spona industrijske zone i središta grada s tematskim parkovima. „Linzer Franckviertel befindet sich im Aufwind,” *Alles Linz* (19. listopada 2019.), <https://alleslinz.at/linzer-franckviertel-befindet-sich-stark-im-aufwind/>.
- Đurdica Cvitanović, *Arhitekt Kuno Waidmann* (Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1969.) prvi je i dosad najtemeljiti povijesno-umjetnički prikaz; Mira Kolar-Dimitrijević, „Zagrebačka tvornica kavinih proizvoda Franck do 1945. godine,” *Časopis za suvremenu povijest* 24 (1992.), opširna kulturno-povijesna i sociološka analiza; Branko Nadilo i Krešimir Regan, „Mjesto početka i procvata industrijskog razvoja,” *Gradevinar* 68 (2016.): 67-80, rekapitulacija poznatih činjenica uz neke nove podatke; Paladino, „Zaštita zagrebačke industrijske baštine,” 147-170. egzaktn kratak prikaz; dok ga više ili manje spominju Jasna Galjer, „Industrijska arhitektura u Hrvatskoj u drugoj polovini 19. stoljeća,” u *Historicizam u Hrvatskoj* (Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2000.): 139-149, Ljiljana Šepić, „Industrijska arhitektura nagodbenog razdoblja u Zagrebu,” *Kaj* 2 (2001.): 46-64; Saša Šimpraga, *Zagreb, javni prostor* (Zagreb: Porfirogenet, 2011.): 366; Dragan Damjanović, *Zagreb, arhitektonski atlas* (Zagreb: AGM, 2016): 241; Zrinka Barišić Marenčić
- Dokumentacija iz razdoblja izgradnje i dogradnji od osnutka 1892. do kraja 1920-ih dostupna je u Državnom arhivu: HR-DAZG, ZGD-1122. Svežanj nije arhivistički obraden.
- Riječ je o Središnjoj pismohrani Grada Zagreba – građi iz 1970-ih koja nije predana Državnom arhivu i nije arhivistički obradena (odnosi se na Franckove višekatne stambene solitere na nekadašnjem arealu tvornice duž Prilaza baruna Filipovića).
- Allan Marquand, *100 Jahre Franck: 1828-1928* (Stuttgart: Greiner & Pfeiffer, 1928.); Roman Sandgruber, *Franck in Linz. Geschichte eines Familienunternehmens* (Linz: Verein Kultur Plus, 2014.); Walter Schuster, *Aecht Franck. Biographie einer Firma* (Linz: Archiv der Stadt Linz, 2019.); Sinovi Heinricha Francka osnovali su od 1883. do 1913. desetak tvornica u Europi, 1895. i u New Yorku, a od 1914. koncern Heinrich Franck und Söhne transformirao se u društvo s ograničenom odgovornošću (GmbH). Nakon različitih fuzija postao je 1987. dijelom koncerna Nestlé: tvornica u Linzu prestala je radom još 1973., a u Ludwigsburgu 1987., kada se gubi naziv i pojam Franck. Nestlé je svoje pogone u oba grada zatvorio 2018. U spomeničkoj topografiji obaju gradova Franckovi tvornički areali imaju identitetsku važnost, a ostaci pogona štite se kao kulturna dobra.
- Cvitanović, *Arhitekt Kuno Waidmann*, 47-49; Mira Kolar-Dimitrijević, „Zagrebačka tvornica kavinih proizvoda Franck do 1945. godine,” *Časopis za suvremenu povijest* 24 (1992.): 172.
- Snješka Knežević, „Urbanističke osnove Zagrebu u razdoblju modernizacije,” *Peristil* 62 (2019.): 21-39.
- Miroslava Despot, *Industrija građanske Hrvatske 1860-1873* (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1970.), 156 i 181; Miroslava Despot, *Industrija građanske Hrvatske 1873-1880* (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1979.), 220 i sl.; Galjer, „Industrijska arhitektura,” 139-149; Mladen Klemenčić, „Črnomerec – od Mandalice do Mitnice,” *Hrvatska revija* 1 (2013.): 20-31.
- Lokacija za Domobranksku vojarnu utvrđena 1894. u Ilici, pokraj Pivovare; 1896. za Bataljunsku, zapadno od Pješačke vojarne i za Topničku na gradskoj međi u Črnomercu; 1901. za Vozarsku na početku Selske ceste; 1907. za Konjaničku na „produljenu Prilazu” (Prilazu baruna Filipovića); 1910. za Domobranksku četnu bolnicu na Kunišćaku, te najposlije 1913. za Domobranksko topničko spremište, zapadno od Konjaničke vojarne. – Snješka Knežević, *Zagreb u središtu* (Zagreb: Barbat, 2003.), 101-127 i 311-321; Snješka Knežević, *Zagreb: grad, memorija, art* (Zagreb: MeandarMedia, 2011.), 49-61.
- Lelja Dobronić, *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova* (Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, 1983.), 327-329. Autorica u poglavlju „Zgrade i pogoni nekih zagrebačkih tvornica devetnaestog stoljeća u očima suvremenika” opširno opisuje Pivovaru, ali Tvornicu cikorijske ne spominje.
- Za trideset godina boravka u Zagrebu (1877. – 1906.) arhitekt Kuno Waidmann ostvario je impozantan opus, u

- kojem se ističu Zavod za umobolne u Stenjevcu (Klinika za psihijatriju Vrapče), Bolnica milosrdnih sestara (Ilica 83), te više od pedeset zgrada, što javne što privatne (stambene) namjene. Opći ugled stekao je kao projektant bolnica: u Hrvatskoj u Zadru, Sisku, Šibeniku, Dubrovniku; izvan Hrvatske u Trstu, Ljubljani, Rimu, Berlinu, Gothenburgu, Klagenfurtu). U njegovu su atelieru radili i formirali se poznati arhitekti koji su svojim djelima obilježili Zagreb *fin-de-sièclea*. Cvitanović, *Arhitekt Kuno Waidmann*.
- 13 HR-DAZG, ZGD-1122. Svežanj nije arhivistički obrađen. U njemu se nalaze svi dokumenti povezani s izgradnjom tvorničkog kompleksa.
- 14 Cvitanović, *Arhitekt Kuno Waidmann*, 47. U kataloškoj jedinici 35. (Vodovodna 20, „Tvornica cikorijske gg. Hincka Francka i sinova, 1892/3.“) Đurđica Cvitanović prvi put iznosi detaljan opis redosljeda izgradnje i navodi sve građevine; iznosi da je Waidmann 1892. i 1893. projektirao glavne zgrade, dok je od 1895. građevno poduzeće Pilar, Mally i Bauda na čelu s Martinom Pilarom sve do 1910. projektiralo dogradnje i novogradnje, a od 1923. novim se objektom uključio Lav Kalda. Veće intervencije uočava nakon 1914. u obnovi i modernizaciji pogona. Za ovaj tekst ponovno je pregledana arhivska građa kojom se služila autorica.
- 15 Prva se javlja u mnogim kasnijim parcijalnim regulacijama, a do danas nije izvedena. Druga je nešto sjevernije i s istočne strane Vodovodne ulice. Nešto sjevernije od nje, u „Regulatornoj osnovi predjela između Vodovodne i Grahorove ulice“ iz 1931. planirana je Bleiweissova ulica: HR-HDA SB TO, sign. 148, kut. 149.
- 16 Cvitanović, *Arhitekt Kuno Waidmann*, 48. U katalogu (107–109) autorica donosi popis projekata iz prve etape 1892. te nacрте radničke stambene kuće građene duž Vodovodne, glavne tvorničke zgrade, zgrade za punjenje te zgrade za otpremu.
- 17 Katastarski plan iz 1913. bilježi već uredene vrtove: jedan ispred uglovnice izgrađene 1894. s južne strane do željezničke pruge i duž pruge prema Vodovodnoj, odnosno, na pojasu koji je bio rezerviran za probijanje ceste. Dosad se u tekstu govorilo o ulici, ne cesti. „3“ (u slučaju čega bi izgrađena zgrada postala uglovnica), te jedan oko činovničke (upraviteljeve) kuće, izgrađene također 1894. (današnja adresa Vodovodna 20). Ni uglovnica do pruge, ni vrt ispred nje nisu sačuvani. Na njihovu je mjestu danas manevarski prostor u funkciji suvremene proizvodnje. Činovnička (upraviteljeva) kuća i vrt oko nje su sačuvani, ali je kuća značajnije izmijenjena prilikom obnove krajem 1980-ih.
- 18 HR-DAZG, ZGD-1122. Južnija i manja zgrada u Vodovodnoj imala je četiri stana, po dva na svakoj od dviju etaža. Veća uglovnica u prizemlju imala je pet, a na katu šest soba, ali stanovi nisu bili odvojeni, pa se preko stubišta i hodnika moglo komunicirati sa svim sobama, kuhinjama i sanitarnim prostorijama u obje etaže. Uglovnica na svakoj etaži ima tri kuhinje i dva sanitarna čvora; na katu se nalaze po dvije sobe spojene vratima, što je standardno za tlocrte te epohe.
- 19 Roman Sandgruber, *Franck in Linz. Geschichte eines Familienunternehmens* (Linz: Verein Kultur Plus, 2014.); Walter Schuster, *Aecht Franck. Biographie einer Firma* (Linz: Archiv der Stadt Linz, 2019.). Oba autora ističu socijalnu osjetljivost generacija vlasnika obiteljske tvornice prema svojim službenicima.
- 20 Dobronić, *Historijski stilovi*, 316–333; Galjer, „Industrijska arhitektura,” 139–149; Goran Arčabić, „Zagrebačka industrijska baština kulturnih dobara Republike Hrvatske,” *Informativa Museologica* 38 (2007.): 22–29.
- 21 Wilko Potgeter, „Bautechnik der Berliner Backstein-Rohbaus von Schinkel bis Blakenstein,” *In situ* 12 (2020.): 131–149. Od 2007. postoji „Europska ruta gotike u opeci” (Europäische Route der Backsteingotik) i istoimeno društvo s mrežnom stranicom. Okuplja šezdeset članova (povijesnih gradova, regija, općina i institucija iz zemalja sjeverne i srednje Europe), a rutu i pojedine objekte popularizira konferencijama, izložbama i sl.
- 22 „Tvornice Trešnjevke – pokušaj kronološkog pregleda,” *Mapiranje Trešnjevke* (3. ožujka 2023.), <https://mapiranje-tresnjevke.com/kvartovi/gredice/tvornice-tresnjevke-kronologija/>.
- 23 HR-DAZG, ZGD-1122
- 24 Dragan Damjanović, *Zagreb, arhitektonski atlas* (Zagreb: AGM, 2016.), 241.
- 25 V. bilj. 5.
- 26 Generalni urbanistički plan grada Zagreba 1971. (izrađivač: Urbanistički zavod grada Zagreba, 1970. – 1971.).
- 27 Zadani urbanistički uvjeti sadržavali su visinu P + VP + 9 + 1 (prizemlje + visoko prizemlje + 9 katova + 1 uvučena etaža). U dokumentu se navodi: „U prizemlju i visokom prizemlju predvidjeti poslovne prostorije. U ostalim, višim etažama predvidjeti cca 45 stanova, i to: jednosobne, dvosobne i trosobne stanove, te nekoliko garsonijera. U podrumu smjestiti odgovarajući broj ostava, toplinsku podstanicu za priključak na toplanu, praonicu rublja, prostor s pumpama i šahtom, za prepumpavanje fekalija, te otpadne vode u kanalizaciju, obzirom da je ona viša od kote poda podruma. Ulaz službenika od ulaza stanara treba odvojiti kako ne bi bio ometan rad u poslovnim etažama. U poslovnom dijelu treba predvidjeti interno stubište, prostor za portira, čajnu kuhinju, muške i ženske sanitarije te radne prostorije. (...) Treba predvidjeti vertikalni kanal za sve stanove za ubacivanje smeća sa silosima, te odvoz smeća. (...) U podrumu predvidjeti Diesel agregat za slučaj nestanka električne energije, prema propisima za visoke objekte.” Središnja pismohrana Grada Zagreba (građa nije arhivistički obrađena).
- 28 Prilaz baruna Filipovića u dijelu između Vodovodne ulice i Selske ceste krajem 1920-ih godina još nije ureden pa reprezentativni parkovni pojas služi kao glavni pristup upravnoj zgradi.

REFERENCES

- Arčabić, Goran. "Zagrebačka industrijska baština kulturnih dobara Republike Hrvatske." *Informativa Museologica* 38 (2007): 22–29.
- Barišić Marenić, Zrinka and Eugen Zvonimir Čanić. "Zagrebački Črnomerec – transformacija industrijske i vojne periferije grada u šire središte grada s osvrtnom na bivše jašione uz ulicu Prilaz baruna Filipovića." *Geodetski list* 75 (2021): 382.
- Cvitanović, Đurđica. *Arhitekt Kuno Waidmann*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1969.
- Damjanović, Dragan. *Zagreb, arhitektonski atlas*. Zagreb: AGM, 2016.
- Despot, Miroslava. *Industrija građanske Hrvatske 1860–1873*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta, 1970.
- Despot, Miroslava. *Industrija građanske Hrvatske 1873–1880*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta, 1979.
- Dobronić, Lelja. *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, 1983.

Galjer, Jasna. "Industrijska arhitektura u Hrvatskoj u drugoj polovini 19. stoljeća." In *Historicizam u Hrvatskoj*, 139-149. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2000.

Klemenčić, Mladen. "Črnomerec – od Mandalice do Mitnice." *Hrvatska revija* 1 (2013): 20-31.

Knežević, Snješka. *Zagrebu u središtu*. Zagreb: Barbat, 2003.

Knežević, Snješka. *Zagreb: grad, memorija, art*. Zagreb: MeandarMedia, 2011.

Knežević, Snješka. "Urbanističke osnove Zagrebu u razdoblju modernizacije." *Peristil* 62 (2019): 21-39.

Kolar-Dimitrijević, Mira. "Zagrebačka tvornica kavinih proizvoda Franck do 1945. godine. U povodu stogodišnjice." *Časopis za suvremenu povijest* 24 (1992): 169-192.

Marquand, Allan. *100 Jahre Franck: 1828-1928*. Stuttgart: Greiner & Pfeiffer, 1928.

Nadilo, Branko and Krešimir Regan. "Mjesto početka i procvata industrijskog razvoja." *Gradevinar* 68 (2016): 67-80.

Paladino, Zrinka. "Zaštita zagrebačke industrijske baštine izradbom konzervatorskih elaborata Gradskoga zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Zagrebu." *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 33/34 (2010): 147-170.

Potgeger, Wilko. "Bautechnik der Berliner Backstein-Rohbaus von Schinkel bis Blakenstein." *In situ* 12 (2020): 131-149.

Sandgruber, Roman. *Franck in Linz. Geschichte eines Familienunternehmens*. Linz: Verein Kultur Plus, 2014.

Schuster, Walter. *Aecht Franck. Biographie einer Firma*. Linz: Archiv der Stadt Linz, 2019.

Šepić, Ljiljana. "Industrijska arhitektura nagodbenog razdoblja u Zagrebu", *Kaj* 2 (2001): 46-64.

Šimpraga, Saša. *Zagreb, javni prostor*. Zagreb: Porfrogenet, 2011.

"Linzer Franckviertel befindet sich im Aufwind." *Alles Linz* (19 Nov 2019). <https://alleslinz.at/linzer-franckviertel-befindet-sich-stark-im-aufwind/>

"Tvornice Trešnjevke – pokušaj kronološkog pregled." *Mapiranje Trešnjevke* (3 March 2023). <https://mapiranje-tresnjevke.com/kvartovi/gredice/tvornice-tresnjevke-kronologija/>

ARCHIVAL SOURCES

HR-HAD, Hrvatski državni arhiv, Zagreb
 HR-DAZG, Državni arhiv u Zagrebu, Zagreb
 Grad Zagreb, Središnja pismohrana
 MGZ, Muzej grada Zagreba
 Privatna zbirka

SUMMARY

The Franck Factory in Zagreb: Location, Origin, and Strategies for its Renovation

Factory Franck is the oldest industrial plant in Zagreb, which has been continuously operating at the same location since its establishment. The factory under the name "Heinrich Franck und Söhne" was a branch of the Austro-Hungarian branch of the German concern for chicory processing and coffee production, which was founded in 1828 by Johann Heinrich Franck (1792-1867). The Austro-Hungarian factory was built in Linz by the sons of J. H. Franck: Wilhelm, Hermann, Gustav, Karl, and Robert. They are also mentioned in the documentation of the Zagreb factory. The Zagreb factory was founded in 1892 and was put into operation in 1893. It is located in Vodovodna Street, one of the oldest streets in the western part of Zagreb, named after the City Waterworks opened in 1876. The text recapitulates the history of the factory and valorizes the preserved construction. At the end of the text, the starting points for the modern transformation of the Franck complex are presented. Today, the Franck factory enjoys protection as "an integral part of the protected historical urban complex of the city of Zagreb". It has been valued as an "industrial heritage with characteristics of a historical architectural structure".

Dr. sc. VEDRAN IVANKOVIĆ, dipl. ing. arh., znanstveni savjetnik i profesor na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu, bio je stipendist Francuske vlade i voditelj projekta u Fondaciji Le Corbusier u Parizu, te stipendist UNESCO-a na projektu obnove Starog mosta u Mostaru. Autor je 50-ak znanstvenih, stručnih i drugih radova. Bavi se stručnim poslovima projektiranja i urbanističkom planiranja.

VEDRAN IVANKOVIĆ, PhD, scientific advisor and associate professor at the Faculty of Architecture in Zagreb, was a scholarship holder of the French Government and project manager at the Le Corbusier Foundation in Paris, and a UNESCO scholar on the project of reconstruction of the Old Bridge in Mostar. He is the author of about 50 scientific, professional, and other papers. He works as an architectural and urban designer.